

It seems evident that not too strict compliance of civil administration at provincial and district levels to the requirement of periodic reporting about conditions of crossings (and bridges as well as roads) caused, at least in the mid-fifties of nineteenth century, main reason for which those aspects of the surveillance of communication were directed to the hands of chiefs of counties. Such solution, focusing the whole responsibility for reporting on conditions of crossings etc, only on one level of civil administration, in theory was meant as a tool for acceleration and improvement of such surveillance.

Conclusions and further researches directions. Obviously, there were some evident problems with proper maintaining and charging of river/waters crossing law and practice in Kingdom of Poland of constitutional and Paskievich periods. Despite, however, some evident obstacles visible in the long process of proper forcing of these highly desired and planned solutions, one can evaluate the researched phenomenon in a decisively positive way. The main reason for such a final judgement would be most of all connected with the evident modernisation aspect of the whole idea of implementing of new crossings laws.

УДК 94(477):378.113.1(477.4)

**ТОРГОВЕЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ МІСТЕЧОК
ЯК ЗАСІБ БОРОТЬБИ З “ПРОВІНЦІЙНІСТЮ”
(НА ПРИКЛАДІ МЕДЖИБОЖА ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.)**

Ю. С. Земський

(Білоцерківський національний аграрний університет, Біла Церква)

Vідстала аграрна економіка Російської імперії обумовила значення торгівлі найголовнішим засобом створення первісного капіталу. Водночас система жорсткого адміністрування в державі створювала вигоди для міст-центрів перебування чиновництва. Тож поєднання торговельної активності із функціями адміністративного центру ставало запорукою розвитку міста.

Ключові слова: Меджибіж; повітовий центр; міщани; бюрократична система; адміністрування.

The backward agrarian economy of the Russian empire stipulated the value of trading in the main means of starting stock accumulation. At the same time, the system of hard administration in the state created benefits for the cities-centers of stay of officialdom. Therefore combination of trade activity with the functions of administrative center became the mortgage of development of city.

Key words: Medzhybizh; district center; petty bourgeois; bureaucratic system; administration.

Постановка проблеми. Історія Меджибожа славною та величною була, як відомо, в середньовічні часи. Особливо значне піднесення міста відбулося у так званому литовському періоді, коли тут розпочалось будівництво фортифікаційних укріплень. Фортеця стала не лише однією із окрас подільського ландшафту, але й, насправді, твердинею відстоювання цінностей європейської християнської цивілізації в умовах небезпек кочової культури степу, що відомі як сумнозвісні “Чорний” та “Кучманський” шляхи, що сходилися поблизу Меджибожа.

Упродовж ХVІІІ–ХІХ ст., разом із втратою значення фортеці, відбувався також поступовий занепад міста. Хоча не можна сказати, що Меджибіж суттєво поступався

© Ю. С. Земський, 2014

якомусь із “місцевих” населених місць у темпах свого розвитку чи істотним програшем у вигідності власного місцезоташування, він був одним із багатьох провінційних містечок Поділля, історія якого, цілком об’єктивно, могла розвиватися за різними сценаріями.

Химерним чином фортуна посміхалася Меджибожу на зламі 30–40-х рр. XIX ст. Прецедент, що мав місце, важливий не стільки навіть для історії самого Меджибожа, як надзвичайно показово свідчить про організацію адміністративного управління в Російській імперії, а щонайперше – про повноваження та потенційні можливості високих чиновників, у підпорядкування яких було “ввірено” цей край.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення історії Меджибожа в українській історіографії почалося вже в період її класичного становлення. Історію цього славетного своєю фортифікацією містечка подають у своїх працях Володимир Антонович, Микола Дашкевич, Никандр Молчановський, Михайло Грушевський¹, подільські краєзнавці: Михайло Орловський, Віктор Гульдман, Євтим Сіцинський². Проте продовження тематичних досліджень різних аспектів історичного минулого Меджибожа системно відновилося лише в історіографії незалежної України. Особливо важливі напрацювання істориків та краєзнавців, що вводять до наукового обігу нові джерела з історії містечка³. Аналізу двох архівних документів присвячено дане дослідження.

Мета статті. Відомо, що ступінь адміністративного виконання всіх типів завдань сягав у Російській імперії майже абсолюту. В статті розглядається проблема факторів впливу на прийняття рішення щодо визначення адміністративного (повітового) центру в Україні. Зокрема, фактор урбанізації та ступінь розвитку торгівлі й промислів брався до уваги, проте вирішального значення в жодному разі не відігравав.

Виклад основного матеріалу. 11 вересня 1839 р. генерал-губернатор Київської, Подільської та Волинської губерній Дмитро Бібіков проїздив через один із повітових центрів Подільської губернії – місто Лепичів. Його враження від цього міста було настільки гнітючим, що неподалік розташоване містечко Меджибіж видалося йому значно прийнятнішим аби носити почесний статус повітового центру, про що він у формі ініціативної пропозиції, а водночас доручення розглянути цю проблему звернувся до тодішнього подільського губернатора Павла Петрова. У листі Д. Бібіков констатував справжню злиденність міста Лепичева станом на кінець 30-х рр. “В ньому нараховується кам’яних ледь лише близько десятка приватних будинків, один, в якому розміщені присутственні місця, торемний замок і занепалий, з давніх часів не доглянутий, скасований католицький монастир, – писав генерал-губернатор, – ні заводів, ні аптек, ні навіть млинів та інших необхідних закладів місто не має. Відсутність будь-якої торговельної та промислової діяльності, а також кілька пожеж довели місто це до поступового занепаду без надії на краший будь-коли його стан”⁴.

¹ Антонович В. Исследование о городах Юго-Западной Руси. – К., 1870; Дашкевич Н. Болоховская земля и ее значение в русской истории. – К., 1876; Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. – К., 1885; Грушевский М. Барское староство. Исторические очерки (XV–XVIII ст.) – К., 1894.

² Орловский М. Историко-статистическое описание местечка Меджибожа // Подольские епархиальные ведомости. – 1862. – № 17; Гульдман В. К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. – Каменец-Подольский, 1889; Сіцинський Є. Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVIII ст. – К., 1928.

³ Крикун М. Інвентар Меджибізької волості 1717 року. – Львів, 2009; його ж. Подільське воеводство у XV–XVIII століттях: статті і матеріали. – Львів, 2011; Толкачов Ю. Меджибізький замок. – К., 2010.

⁴ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІА УК). – Ф. 442. – Оп. 789 А. – Спр. 267. – Арк. 2.

На противагу місту Летичеву містечко Меджибіж “впало в око” “начальнику краю” значно привабливішою “зовнішністю”. Він писав: “Меджибіж переважає згадане повітове місто числом заможних жителів, обширністю заселення, влаштуванням і різними суспільними закладами”⁵. Відзначивши в такий узагальнений спосіб переваги Меджибожа, Д. Бібіков всі свої аргументи щодо доцільності передати статус повітового міста від Летичева Меджибожу звів по суті до ствердження про безпроблемність розміщення тут усіх установ повітової адміністрації, тобто констатував значно вигіднішу інфраструктуру цього містечка⁶.

Вивчення питання, за дорученням генерал-губернатора, затягнулося в часі. Попри малосуттєве, хоча й тривале листування, підсумково-змістовним стало лише подання подільського губернатора (з листопада 1840 р. Подільським губернатором став Карл Фліге), відправлене генерал-губернатору з Летичева за півтора року – 1 травня 1841 р.

З’ясувавши стан справи на місці, подільський губернатор у першій частині своєї записки провів своєрідне порівняння Меджибожа та Летичева, толерантно погоджуючись із генерал-губернатором щодо “зовнішніх” переваг Меджибожа, однак вже й тут він розкрив також його “приховані” недоліки. Друга частина листа стала своєрідним аналітичним розмірковуванням К. Фліге щодо недоцільності реалізації запропонованої ідеї⁷.

Меджибіж того часу нараховував 7653 особи обох статей, з яких євреї становили 7280 осіб, а крім них, – писав губернатор, не називаючи точних чисел, – чиновники військового поселення⁸ та училищного відомства⁹, духовні особи¹⁰, дворяни другого розряду¹¹, однодворці¹² та міщани із селян, “названі так лише тому, що живуть в містечку”.

⁵ Там само. – Арк. 2 зв.

⁶ Там само.

⁷ Там само. – Арк. 13–14 зв.

⁸ Військове поселення в Меджибожі було створено на основі секвестрованих (тобто відібраних владою) маєтностей (разом із селянами) Адама Єжи Чарториського, після відкритого переходу останнього на сторону польських повстанців 1830–1831 рр. Див.: Меджибож // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Каменец-Подольский, 1901. – Выпуск девятый. Приходы и церкви Подольской епархии / под ред. Е. Сецинского. – С. 545.

⁹ Чиновниками училищного відомства названа адміністрація повітової школи, що діяла в Меджибожі з жовтня 1814 р. з ласки того ж таки А. Є. Чарториського, який подарував задля відкриття школи свій родовий замок у Меджибожі. Див.: Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини. Біографічний словник. – Вінниця, 2007. – С. 822.

¹⁰ До духовних осіб належали не лише служителі культури, але й члени їхніх родин.

¹¹ Дворянами другого розряду називали особове дворянство (на відміну від спадкового або родового), його набували з пожалування монарха або через досягнення певного рангу на цивільній (чину титулярного радника – 9-й клас табелі про ранги) чи військовій (чину обер-офіцера – 14-й клас табелі) службі, або ж через отримання орденів.

¹² Однодворцями ставали колишні “служилі люди” нижніх чинів (солдати, пушкарі, драгуни і т. д.), які за службу отримували невелику ділянку землі для власних потреб. Як правило, селян “в прислузі” вони не мали й жили з доходів власного двору. Після повстання 1830–1831 рр. до однодворців зараховувалась також чиншова шляхта – безземельні та малоземельні одноосібні господарі, які були назагал досить скромного достатку, але попри те вважали себе носіями з діда-прадіда шляхетської гідності. Саме ця “гербова голота”, як іменували їх окремі документи, була найактивнішим учасником згаданого повстання, через що імперія повела з ними війну на повне знищення, розпочавши її із ліквідації самої назви – шляхта. Див.: *Бова Даніель*. Битва за землю в Україні. 1863–1914. Поляки в соцієтнічних конфліктах / перекл. українською З. Борисюк. – К., 1998. – С. 143.

Летичів мав 2871 особу мешканців, з яких євреїв 1403, міщан християн 920, дворян 274, однодворців і громадян ¹³ 104, різночинців ¹⁴ 78, чиновників та духовних 92 ¹⁵.

Меджибіж мав великий млин, який давав значний прибуток містечку. Особливо сприяли збагаченню активна торгівля та різні промисли, що процвітали тут. Водночас брак землі змушував “військове начальство вже виселити кілька сімейств військових поселенців у довколишні села, а тепер передбачається переселити решту” ¹⁶. Натомість Летичів мав “великий вигін, який разом із хліборобським полем досягає 1367 десятин 1130 сажень землі та приносить місту щорічно до 1500 рублів доходів”, писав К. Фліге, а торгівля та промисли тут справді поступаються меджибізьким, але причиною того є кілька пожеж, що знищили будинки та майно жителів ¹⁷. Тож вигідніше місцерозташування Меджибожа, краще розвинені промисли та більша чисельність населення, наявність будов для розміщення адміністративних установ, міської лікарні й навіть для відкриття гімназії були сприятливими факторами, аби розмістити в цьому містечку повітове місто, але усі ці переваги не покрийть незручностей і витрат, а тому й економічного занепаду місцевих мешканців після зміни статусу на повітовий центр”, зазначав подільський губернатор ¹⁸.

Він зауважував, що певні труднощі можуть виникнути під час поєднання тут відразу двох управлінь – військового (власне управління військового поселення) та цивільного (тобто повітового), крім того, набувши статусу міста, потрібно буде власними силами забезпечувати необхідну (міську) інфраструктуру, тобто на місцевих жителів покладатиметься

обов’язок утримувати в належному стані відповідні адміністративні установи. Але містечко Меджибіж малоземельне й, крім млина, не має суттєвих джерел доходів.

Окремими проблемами, вбачав губернатор, стануть потреби розміщення десь арештантів (отже, треба буде будувати пюрму), перевезення з Летичева рухомого майна на присутствених місць, особливо – переміщення архіву, який накопичився в Летичеві з давніх, ще польських часів. Проблема він також бачив у малочисельності християн серед міщан Меджибожа та повну відсутність християн-купців, що потягне за собою неабиякі труднощі в створенні міської думи та магістрату або ратуші ¹⁹. Все ж, якщо Меджибіж та уряд певною мірою і виграють, то Летичів неодмінно ще більше занепаде, застерігав губернатор. Це місто слід буде перевести в статус заштатного ²⁰, а для управління міщанами, купцями та доходами залишити, щонайменше, ратушу, отже, це мало змінить нинішні витрати Летичева. “Наостаток, – писав губернатор, – не можна обминути замовчуванням і того, що багато хто з чиновників мають в Летичеві свої будинки. Вони переважно бідного

¹³ Громадянами, або почесними громадянами, називали з кінця XVIII ст. міських жителів творчих професій; згодом цього статусу набували також діти особових дворян і діти церковнослужителів, а також купці, котрі відзначилися “служінням уряду”, або ті, хто удостоювався ордену, та окремі чиновники й військові чини, які йшли у відставку.

¹⁴ Різночинцями називали осіб, які, здобувши певну освіту, не обкладалися податками, але й не мали дворянського благородства.

¹⁵ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 789 А. – Спр. 267. – Арк. 13.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. – Арк. 13 зв.

¹⁸ Там само. – Арк. 13–14 зв.

¹⁹ Для управління так званими торгово-промисловими верствами мешканців міста (купцями та міщанами) створювалися органи міської думи, магістрату або ратуші; кількість євреїв у цих міських органах влади не могло перевищувати третини їх складу.

²⁰ Заштатним називали місто, яке “не включене в штат” або вибувало з нього, тобто не виконувало адміністративних функцій (скажімо, повітового центру).

достатку. Переведення повітового міста, безсумнівне падіння цін на житло, складнощі з його набуттям у Меджибожі розорять їх. І хоч це справа приватна, не можна все ж, дотримуючись справедливості, не звертати на це уваги”²¹.

Таким чином, нагода Меджибожа дістати статус повітового міста, що постала з уяви та подорожнього настрою генерал-губернатора, була розвіяна прагматичною розважливістю подільського губернатора. Щодо з'ясування більш певних деталей цієї справи, вірогідності впливу на дійових осіб (які приймали рішення) суб'єктивних, приватного характеру факторів, звісно, потрібно скрупульозніше дослідження зазначеної події.

Попри загадковість деталей справи, меджибіжці, звичайно, не могли не знати про шанс, що раптом, усміхнувшись їм, дуже швидко зник, як і з'явився, тож, найімовірніше, зазначена подія обговорювалася та довго зважувалася на предмет утрачених перспектив, а водночас обмірковувалися можливості все-таки реставрувати та реалізувати проект набуття статусу міста в адміністративно-наказовому порядку.

Саме таким чином можна, до певної міри, пояснити ініціативу меджибізьких міщан у 1912 р. Містечко на той час щодали більше провінціалізувалося, отже, набуття статусу міста могло розглядатись його мешканцями як спосіб притягнення заможних людей, відтак, й капіталів, з неодмінною активізацією торгово-фінансових операцій.

26 серпня 1912 р. на ім'я міністра внутрішніх справ було надіслано коротку, але досить промовисту та дотепну телеграму: “В день великої перемоги руських воїнів і звільнення нашої батьківщини від нашествия чужинців меджибізьке міщанське товариство, здійснивши молебень за здоров'я та довголіття його імператорської величності государя імператора і августійшої государевої сім'ї, покірнійше просить ваше високопревосходительство піддати стопам його імператорської величності вірнопіддані почуття відданості та любові й молити все милостивого монарха ознаменувати день століття вітчизняної війни перейменуванням містечка Меджибіж на місто Бородіно. Голова міщанської управи К. Грель, член міщанської управи Г. Кігель, казенний равнин Шварцман і духовний равнин Х. Бік”²².

Довідкою від 17 жовтня того ж 1912 р. констатовалося, що доповідь про вірнопіддані почуття меджибізьких міщан підписано міністром внутрішніх справ 7 вересня, а “височайша” резолюція (подяка) надійшла 10 вересня в Біловежі, про що 17 вересня було повідомлено подільського губернатора для оголошення меджибізькому товариству²⁴.

Надалі відділ міського господарства при міністерстві внутрішніх справ адресував з кількамісячним інтервалом на ім'я подільського губернатора три листи-запити, відповіді на які Кам'янець-Подільський дуже спокійно не давав кілька років.

Перший лист було підписано 16 листопада 1913 р., де зауважувалося, що відділ міського господарства, перш ніж надати хід справі щодо задоволення клопотання меджибізьких міщан про перейменування їхнього містечка в місто Бородіно, чекає від Подільського губернатора висловлення думки та висновку по суті вказаного питання²⁵. Не дочекавшись відповіді, 12 лютого 1914 р. подільського губернатора попросили приско-

²¹ ЦДІАУК. – Ф. 442 – Оп. 789 А. – Спр. 267. – Арк. 14–14 зв.

²² Равинами (рабинами) називали осіб, які були духовними наставниками в єврейській громаді (служителями культу з паралельним виконанням обов'язків судді). Такий “вчитель” не завжди міг мати належну спеціальну освіту, як того вимагав закон 1855 р. (обов'язкове закінчення курсу навчання в равинському училищі або гімназії чи університеті). Осіб, котрі мали відповідний документ, називали офіційними або “казенними” равинами, але оскільки останні не завжди могли належно виконувати богословські обов'язки, то поряд з ними були ще й “духовні” равини.

²³ ЦДІАУК. – Ф. КМФ – 11. – Оп. 1. – Спр. 132. – Арк. 2.

²⁴ Там само. – Арк. 3.

²⁵ Там само. – Арк. 4.

рити надання відгуку у справі меджибіжців²⁶. Такого ж змісту нагадування з проханням було повторно надіслано в Кам'янець-Подільський ще й 31 травня 1914 р.²⁷

З літа 1914 р. почалася світова війна, Поділля стало прифронтовою зоною, а губернське правління, як відомо, було піддано евакуації, тож подібних листів з міністерства подільському губернатору більше не надходило, але відповідь на три вищезазначених листи було дано лише за три роки – 23 січня 1917 р. (!)²⁸ Хоча вирішення цього питання на місці відбулося ще в липні 1915 р. Тож можна собі уявити рутинність роботи адміністративно-бюрократичної системи імперії на порозі її краху.

Отже, 21 липня 1915 р. в Меджибожі відбувся міщанський схід (власне, зібрання), на який зійшлися так звані “п’ятидвірні депутати” (делегати від кожних п’яти дворів міщан) в кількості 30 осіб із 50, які мали право голосу. Звісно, життя суттєво змінилося в порівнянні з 1912 р., отже, основною проблемою, що розглядалася зібранням була спроможність меджибізьких міщан утримувати належне міське управління (чиновників міської думи, поліцію, тюрму, лікарню, школу тощо). Природно, що схід “приговорив” не давати згоди “на відкриття міста із містечка Меджибожа”²⁹.

Слід звернути увагу, що, аргументуючи свою відмову, меджибіжці вказували на статті доходів тогочасного містечка. Це були: “32 десятини громадської та вигінної землі, громадська бійня худоби, незручний беріг (луг), а також ярмаркові площі, що надавалися під столи та скрині для продажу різних їстівних запасів”; все це приносило в рік лише 701 руб. 15 коп. доходу. Причому вони зазначали, що в подальшому дохід ще зменшуватиметься, хоча й тепер уже не покриває необхідних потреб міщанської управи, що досягають щорічно до 2000 руб. і, таким чином, щороку збільшуються недоїмки³⁰.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Поза сумнівом, вирішальним фактором відмови меджибіжців від реалізації своєї ідеї був військовий час, однак і за більш сприятливих обставин перед ними постала б потреба зважити вигоди і втрати від набуття статусу міста. Така проблема була досить гострою для населених місць, які не “за природою” (тобто не через значну кількість мешканців, розвиток інфраструктури, наявність певного виробництва, інтенсивність торгівлі тощо), а “за призначенням” адміністрації носили статус міста. Причиною того були вже згадані вище зобов’язання міських громад утримувати своїм коштом чималий бюрократичний апарат, що згідно з Городовим положенням був чітко регламентованим та обов’язковим. Тож називатися містом було не лише почесно, але й досить витратно.

Підтвердженням цього може слугувати “реверсна” ініціатива громади міста Березни³¹ Чернігівської губернії, які синхронно із меджибіжцями (1912 р.) просили міністерство внутрішніх справ “перейменувати” їх з міста в містечко, аргументуючи тим, що Березна нічим рішуче не відрізняється від простого поселення, а утримання міських органів управління не під силу громаді³².

Таким чином, ані проект “за волею долі” середини XIX ст., ані проект з ініціативи прагматичних патріотів Меджибожа початку XX ст. не були реалізовані, натомість збереженими виявилися містечковий колорит і неспішний темп життя Меджибожа.

²⁶ Там само. – Арк. 5.

²⁷ Там само. – Арк. 6–6 зв.

²⁸ Там само. – Арк. 7.

²⁹ Там само. – Арк. 10 зв.

³⁰ Там само. – Арк. 10.

³¹ Березна – нині селище міського типу в Чернігівській області.

³² ЦДАУК. – Ф. КМФ – 11. – Оп. 1. – Спр. 133. – Арк. 1–3.